

TOMASZ MALISZEWSKI

Akademia Pomorska w Słupsku

WYŻSZE SZKOŁY LUDOWE W KONCEPCJACH PRACY OŚWIATOWEJ KS. ANTONIEGO LUDWICZAKA

ABSTRACT. Maliszewski Tomasz, *Wyższe szkoły ludowe w koncepcjach pracy oświatowej ks. Antoniego Ludwiczaka* [Folk High Schools in the Educational Work Concepts of rev. Antoni Ludwiczak]. *Studia Edukacyjne* nr 29, 2013, Poznań 2013, pp. 169-190. Adam Mickiewicz University Press. ISBN 978-83-232-2738-0. ISSN 1233-6688

The sketch familiarizes the readers with the conceptual-organizational and popularization work of rev. Antoni Ludwiczak to develop civic education and after- and non-formal educational work in local environments, done by him for four decades of the first half of the 20th century, and his extraordinary – although a bit forgotten today – role in shaping independent Polish adult education in the first years after regaining independence in 1918.

The article pays special attention to that educator connected with the Catholic Church and Folk Reading Rooms Society in terms of propagating in the Polish territory the Scandinavian idea and concept of work of boarding folk high schools, and to the successful attempt of its adaptation and implementation in Wielkopolska (Polish) rural communities (Dalki n. Gniezno, 1921).

The final part of the papers shows the impact of educational experiments of rev. A. Ludwiczak in Folk High School in Dalki on popularization and development of the entire Polish folk high schools movement in the twenty year period between the two World Wars, and on formation of civic and patriotic attitudes of Polish residents of rural areas.

Key words: civic education – history, adult education – history, folk high schools, Catholic non-formal education, rev. Antoni Ludwiczak (1878-1942)

Wprowadzenie

Postać ks. Antoniego Ludwiczaka (1878-1942), wybitnego wielkopolskiego działacza społecznego i oświatowca pierwszej połowy XX stulecia, zaangażowanego szczególnie w podniesienie poziomu kulturalnego i edukacyjnego polskich wsi i miasteczek u progu niepodległości oraz przez cały

okres międzywojnia, wydaje się współcześnie nieco zapomniana, pomimo że jego zasługi oświatowe już w III Rzeczypospolitej odnotowywali w swych pracach np. Barbara i Roman Dąbrowscy, Krzysztof Kabziński, Małgorzata Rosalska, czy Jan Sobański¹. Tymczasem, zarówno sama osoba ks. Ludwiczaka, jak i główne kierunki jego działalności oświatowej tak przed 1918 rokiem, jak i w czasach dwudziestolecia międzywojennego warte są szerszego rozpropagowania. Istnieją przynajmniej dwa powody, dla których należałoby się ponownie przyjrzeć dokonaniom tego społecznika i pedagoga. Z jednej strony miał on bowiem znaczący, realny wpływ na kierunki i formy społecznych działań oświatowych na terenie Wielkopolski i innych ziem zaboru pruskiego u progu niepodległości oraz poważny, acz obecnie niedoceniany, udział w kształtowaniu się polskich koncepcji edukacji dorosłych w pierwszych latach II Rzeczypospolitej. Z drugiej strony zaś przykład jego pracy oświatowej, nierozzerwalnie wiążącej, podkreślmy to, działalność edukacyjną wśród dorosłych nie tylko z kształceniem, ale również z zadaniami wychowawczymi, warto wykorzystać w prowadzonych współcześnie niełatwych dysputach nad kwestiami aksjologicznymi w edukacji dorosłych jako jeden z pożądanych kierunków poszukiwań na drodze do społeczeństwa obywatelskiego, budowania upodmiotowionych wspólnot lokalnych, regionalnych itp.²

Był ks. Ludwiczak nieodrodnym synem Ziemi Wielkopolskiej – kontynuatorem wielkich poznańskich idei pracy organicznej oraz działań społecznych gen. Dezyderego Chłapowskiego, Hipolita Cegielskiego, Maksymiliana Jackowskiego, Karola Marcinkowskiego, ks. Augustyna Szamarzew-

¹ R. Dąbrowski, *Ksiądz Antoni Ludwiczak. Działacz narodowy, oświatowy i bibliotekarz (wspomnienie rocznicowe)*, Winieta. Pismo Biblioteki Raczyńskich, 2002, nr 3 (26), s. 4-5; K. Kabziński, *Powstanie i działalność uniwersytetów ludowych Towarzystwa Czytelni Ludowych w okresie międzywojennym*, [w:] *Instytucjonalne formy edukacji dorosłych w Drugiej Rzeczypospolitej*, red. E. Sapia-Drewniak, A. Stopińska-Pajak, Biblioteka Edukacji Dorosłych, t. 22, Warszawa 2001, s. 109-120; M. Rosalska, *Katolickie uniwersytety ludowe wobec przemian współczesnej wsi polskiej*, Poznań 2004, s. 26-30; J. Sobański, *Pozaszkolna oświata rolnicza. Studium historyczne*, Poznań 1996, s. 117-119. W połowie lat 90. XX w. wznowiono również jedyną, jak dotąd, próbę książkowej prezentacji biografii ks. A. Ludwiczaka, autorstwa Barbary Dąbrowskiej (por. też: *Ks. Antoni Ludwiczak (1878-1942). Zapalał światła w mroku, budził życie ludzkie...* Wyd. 2. Księgarnia św. Wojciecha, Poznań 1996). Por. również informacje o ks. A. Ludwiczaku zawarte w publikacji wydanej (na prawach rękopisu) przez Zarząd Główny Wielkopolskiego Towarzystwa Uniwersytetów Ludowych w Poznaniu, *Katolickie Uniwersytety Ludowe. Materiały z sympozjum poświęconego 70 rocznicy inauguracji działalności Uniwersytetu Ludowego w Dalkach*, red. i oprac. A. Libera, J. Sobański, Poznań 1992.

² Por. np. J. Kostkiewicz (red.), *Aksjologia edukacji dorosłych*, Lublin 2004; E. Solarczyk-Ambrozik, *Kształcenie ustawiczne w perspektywie globalnej i lokalnej. Między wymogami rynku a indywidualnymi strategiami edukacyjnymi*, Seria: Psychologia i Pedagogika, t. 119, Poznań 2004; J. Szomburg, *W kierunku obywatelskiego Pomorza*, Gdańsk 2010.

skiego i ks. Piotra Wawrzyniaka, a także spadkobiercą koncepcji pedagogicznych i działań oświatowych Augusta Cieszkowskiego, Karola Libelta, czy Edwarda Raczyńskiego. Sposób jego myślenia o powinnościach społecznych trafnie oddaje np. uwaga Stanisława Wasylewskiego zawarta w jego wspomnieniach:

(...) jak na ciężką obelgę zareagował [ks. Ludwiczak - przyp. T.M.] na zarzut romantyzmu: „Ja nie chcę być ani uchodzić za takiego, co mierzy siły na zamiary, jak to wy powtarzacie za największym naszym poetą romantycznym. Piłsudski niech sobie będzie romantykiem, Ludwiczaka nie stać na to!”³.

Do jego największych osiągnięć organizacyjnych w dziedzinie oświaty należy niewątpliwie powołanie u progu niepodległości szeregu bibliotek i czytelni ludowych na terenie Poznańskiego, Śląska i Pomorza oraz doprowadzenie do powstania pierwszego w odrodzonej Polsce internatowego uniwersytetu ludowego w Dalkach k. Gniezna. W działaniu był człowiekiem niezwykle rzeczowym, konsekwentnym i skutecznym, umiejącym nakreślić sobie i innym dalekosiężne cele, aby następnie uparcie, nie zważając na przeciwności losu, realizować je według opracowanego planu. Dzięki tym cechom, wywodząc się z nizin społecznych, osiągnął z czasem elitarną pozycję polityczną nie tylko w Wielkopolsce, ale również na arenie ogólnokrajowej. Potrafił jednak z niej zrezygnować, aby całkowicie poświęcić się realizacji własnych projektów edukacyjnych w środowiskach wiejskich i małomiasteczkowych, w tym najważniejszego dlań, związanego z założeniem eksperymentalnej w polskich realiach placówki oświatowej – wyższej szkoły ludowej, opartej co prawda na sprawdzonych wzorcach skandynawskiej grundtvigiańskiej „szkoły dla życia”, ale autorsko przez niego dostosowanej programowo, organizacyjnie i dydaktycznie do rodzimych potrzeb społecznych.

Spuścizna publikacyjna ks. Antoniego Ludwiczaka obejmuje około stu pozycji. Dotyczą one kilku różnych zakresów tematycznych, jak np.: organizacja bibliotek, czytelni i czytelnictwa wśród młodzieży i dorosłych, propagowanie amatorskiego ruchu teatralnego, wychowanie patriotyczne, rola muzeów powiatowych, czy działalność Towarzystwa Czytelni Ludowych. Wiele miejsca w jego dorobku pisarskim zajmują także recenzje i sprawozdania. Najważniejszą część, zarówno ilościowo, jak i jakościowo, jego dorobku zajmują jednak artykuły i książki na temat uniwersytetów ludowych. Współcześnie wydaje się, że to głównie dorobek w tej dziedzinie daje ks. Ludwiczakowi ważne miejsce w dziejach rodzimej myśli społecznej odno-

³ S. Wasylewski, *Wspomnienia i szkice znad Warty*, oprac. W. Nawrocki, Poznań 1973, s. 31.

śnie edukacji dorosłych pierwszej połowy XX stulecia⁴. Zwłaszcza jego obszerne studium z 1927 roku⁵ – *Uniwersytety Ludowe w Polsce*, mimo że niestety wydaje się dziś nieco zapomniane, należałoby uznać – obok polskiego tłumaczenia niemieckiej pracy Antona Heinricha Hollmanna⁶ oraz o dziesięć lat młodszego studium Ignacego Solarza⁷ – za jedną z najważniejszych prac teoretycznych na temat uniwersytetów ludowych okresu dwudziestolecia międzywojennego. Dał w nim bowiem spójny, dojrzały wykład własnych poglądów na temat uniwersytetów ludowych i ich miejsca w systemie edukacyjnym II Rzeczypospolitej.

Przypomnijmy zatem sylwetkę wielkopolskiego oświatowca, jak również prześledźmy jego drogę prowadzącą do w pełni dojrzałej koncepcji, wzorowanej na rozwiązaniach Grundtviga-Kolda, polskiej wyższej szkoły ludowej oraz zabiegi wokół wdrożenia tej inicjatywy w życie w środowisku wielkopolskiej wsi, a także działania na rzecz popularyzacji wypracowanego w środowisku Towarzystwa Czytelni Ludowych (TCL) i w samych Dalkach wzorca programowo-organizacyjnego uniwersytetów ludowych w innych częściach Polski.

Postać ks. Antoniego Ludwiczaka

Urodzony 16 maja 1878 roku w Kostrzynie Wielkopolskim⁸, był jednym z dziesięciorga dzieci Jana (podówczas robotnika drogowego) i Salomei (z d. Paweł). Rodzina żyła w bardzo trudnych warunkach (o czym może świadczyć fakt, iż jedynie on z dwoma braćmi dożyli pełnoletności), jako że wcześniej Jan Ludwiczak stracił za długi ojcowiznę we wsi Węgiełki k. Wrześni. W 1881 roku rodzina przeniósł się do Poznania, gdzie z czasem ojciec znalazł zatrudnienie jako kościelny w katedrze na Ostrowie Tumskim. Młody Antoni od szóstego roku życia uczęszczał, w latach 1884-1891, do szkoły

⁴ Próbę jej częściowego zestawienia podjął w początkach lat 80. XX w. ks. Marian Banaszak – zob. tegoż: *Ludwiczak Antoni Jan (1878-1942)*, [w:] *Słownik polskich teologów katolickich 1918-1981*, red. L. Grzebień SJ, t. kp 6, Warszawa 1983, s. 357-359.

⁵ A. Ludwiczak, *Uniwersytety ludowe w Polsce*, Poznań 1927, ss. 119.

⁶ A.H. Hollmann, *Uniwersytet ludowy i duchowe podstawy demokracji*, przekł. z II wyd. E. Nowicki, Warszawa 1924, ss. XIX+119.

⁷ I. Solarz, *Wiejski Uniwersytet Orkanowy. Cel i program*, Warszawa 1937, ss. 88.

⁸ Do opracowywania tej części artykułu autor – o ile nie odnotowano inaczej – zaczerpnął informacji z następujących publikacji: M. Banaszak, *Ludwiczak Antoni Jan*, s. 356-357; B. Dąbrowska, *Ks. Antoni Ludwiczak*; A. Galos, *Ludwiczak Antoni Jan (1878-1942)*, [w:] *Polski słownik biograficzny*, t. XVIII/1, z. 76, Wrocław-Warszawa-Kraków-Gdańsk 1973, s. 93-94; W. Jakóbczyk, *Ludwiczak Antoni (1878-1942)*, [w:] *Wielkopolski słownik biograficzny*, red. A. Gąsiorowski, J. Topolski, Warszawa-Poznań 1983, s. 429.

ludowej w podpoznańskiej wówczas Śródce, w której nauka odbywała się w języku niemieckim. Jednak już w 1887 roku – dzięki lokalnej bibliotece Towarzystwa Czytelni Ludowych (TCL) – uzyskał możliwość regularnego kontaktu z literaturą polską. Czytanie polskich książek stało się jego wielką pasją, a z samym Towarzystwem, jak się wkrótce okazało, związał się wówczas na niemal całe życie.

Pomimo ponadprzeciętnego odczytania, jako syn zubożalego chłopca Antoni Ludwiczak miałby niewiele szans na dalszą edukację. Na szczęście, uznany za zdolnego i pracowitego, trafił – dzięki ks. Witalisowi Maryańskiemu – na listę stypendystów poznańskiej katedry, co umożliwiło mu w latach 1891-1900 naukę w szkole średniej. Uczęszczał do Gimnazjum św. Marii Magdaleny w Poznaniu, w którym w wieku 22 lat zdał maturę.

Pragnął zostać duchownym. W latach 1900-1903 odbył studia teologiczne – najpierw teoretyczne w Seminarium Duchownym w Poznaniu, a następnie praktyczne w Seminarium Duchownym w Gnieźnie. Święcenia kapłańskie otrzymał w Gnieźnie 15 grudnia 1903 roku. Potem był kolejno wikariuszem: w Lubaszku k. Czarnkowa (1904 – VIII 1907), Buku (IX 1907 – II 1908), Ostrzeszowie (III 1908 – II 1910) i Ostrowie (II 1910 – XII 1911). W tych wszystkich środowiskach młody ks. Ludwiczak dał się poznać nie tylko jako duszpasterz, ale także jako aktywny animator życia kulturalno-oświatowego społeczności lokalnej – organizował między innymi oddziały TCL i patronował Katolickim Towarzystwom Robotników Polskich; zakładał biblioteki ludowe i czytelnie czasopism; prowadził odczyty, pogadanki i kampanie przeciwalkoholowe; propagował spółdzielczość. Wiele z tych działań postrzegali dużo szerzej niż inni wielkopolscy działacze społeczni tamtych czasów.

Przełomowym momentem w działalności społecznej ks. A. Ludwiczaka stał się jego wybór na prezesa Komitetu Powiatowego TCL w Ostrzeszowie, na delegata na I Sejmik Oświatowy Towarzystwa Czytelni Ludowych, zwołany na 5-6 października 1909 roku do Poznania. Jako jeden z najbardziej aktywnych uczestników Sejmiku, został dostrzeżony na szczeblu centralnym TCL. 1 stycznia 1912 roku powołano go na sekretarza generalnego Towarzystwa, zatem zwolniono z obowiązków wikariusza parafii w Ostrowie, ustanawiając dlań prebendę w Pniewach. Ograniczenie zadań duszpasterskich dało ks. Ludwiczakowi możliwość pełnego poświęcenia się sprawom programowym i organizacyjnym TCL. Działaniom na rzecz Towarzystwa Czytelni Ludowych poświęcił wiele kolejnych lat swego życia. Ze stanowiska ustąpił dopiero w 1933 roku, poświęcając się przez kolejnych kilka lat uniwersytetom ludowym⁹.

⁹ Aktywność ta jest szerzej opisana w publikacjach: J. Kisielewski, *Światła w mroku. Pięćdziesiąt lat pracy Towarzystwa Czytelni Ludowych 1880-1930*, Poznań 1930; K. Kabziński, *Funkcja*

Ryc. 1. Ksiądz Antoni Ludwiczak (ok. 1927)

(źródło: Narodowe Archiwum Cyfrowe, syg. 1-N-1201)

Należy podkreślić ważną, acz obecnie prawie zapomnianą, rolę, jaką ks. Antoni Ludwiczak odegrał w kształtowaniu się polskiej oświaty dorosłych tuż po odzyskaniu niepodległości. Mianowicie, aktywnie uczestniczył wówczas w ogólnopolskiej debacie nad kształtem oświaty pozaszkolnej w odrodzonej Ojczyźnie. Jako prezes zarządu, był wyrazicielem opinii w sprawach przyszłej organizacji pracy oświatowej Towarzystwa Czytelni Ludowych – głównego stowarzyszenia oświatowego ziem byłego zaboru pruskiego, uzyskał dodatkowo wiosną 1919 roku prawo do reprezentowania najważniejszych „starych” towarzystw oświatowych podczas zwołanego, z inicjatywy Ksawerego Praussa na 14-17 kwietnia 1919 roku, do Warszawy Sejmu Nauczycielskiego. Wzmocniło to znacząco jego pozycję i doprowadziło do powierzenia mu prestiżowego stanowiska przewodniczącego obrad Sekcji III – „Oświaty Pozaszkolnej” Zjazdu oraz zaproszenia do wygłoszenia jednego z czterech głównych referatów dotyczących pracy oświatowej¹⁰.

społeczno-wychowawcza Towarzystwa Czytelni Ludowych (1880-1939), Wrocław-Warszawa-Kraków-Gdańsk 1985.

¹⁰ *Sekcja III Oświaty Pozaszkolnej*, [w:] *O szkołę polską, część III – Pierwszy Ogólnopolski Wielki Zjazd Nauczycielski w dniach 14, 15, 16, 17 kwietnia MCMXIX w Warszawie*, oprac. W. Kopczew-

Wiele energii w pierwszych latach po odzyskaniu niepodległości poświęcił również ks. Antoni Ludwiczak działalności politycznej. Był m.in. współtwórcą i prezesem zarządu, powstałego w 1919 roku, Narodowego Stronnictwa Ludowego – partii opartej na wielkopolskim włościanstwie, o programie zbliżonym do Narodowej Demokracji – oraz posłem na Sejm RP w latach 1919-1922 – przewodniczącym sejmowej Komisji Oświaty¹¹. Aktywnie zaangażował się również w plebiscyty – zwłaszcza na Warmii i Mazurach, gdzie został polskim delegatem przy Komisji Alianckiej w Kwidzynie, a także kierującym Warmińskim Komitetem Plebiscytowym¹².

Ks. Ludwiczak z polityki wycofał się definitywnie stosunkowo szybko, bo już w 1922 roku, poświęcając się zupełnie działalności oświatowej i pracy organizacyjnej na rzecz TCL. Z funkcji dyrektora Towarzystwa ustąpił w 1933 roku, zachowując jedynie stanowisko dyrektora Uniwersytetu Ludowego w Dalkach k. Gniezna, które pełnił kolejne pięć lat. UL opuścił ostatecznie – schorowany – wiosną 1938 roku i powołany na proboszcza parafii w Chełmcach, w powiecie inowrocławskim, 2 listopada 1939 roku został tam aresztowany przez Niemców i uwięziony w Inowrocławiu, skąd poprzez Świecie, Górną Grupę i Gdańsk trafił do obozu koncentracyjnego w Stutthofie. W kwietniu 1940 roku przetransportowany do obozu Sachsenhausen, w grudniu do Dachau, w maju 1942 roku wywieziono go stamtąd do Linzu, gdzie zakończył życie w hitlerowskiej komorze gazowej w zamku Hartheim 17 czerwca 1942 roku¹³.

Droga do uniwersytetu ludowego

Idea powołania internatowego uniwersytetu ludowego pojawiła się w środowisku wielkopolskim około 1910 roku, zanim ks. A. Ludwiczak został sekretarzem generalnym TCL. Było to związane ze wzrastającym, w początkach ubiegłego stulecia, zainteresowaniem wzorcami zagranicz-

ski, Lwów 1920, s. 63-73. Por. też J. Sutyła, *Miejsce kształcenia dorosłych w systemie oświatowym II Rzeczypospolitej*, Wrocław-Warszawa-Kraków-Gdańsk-Łódź 1982, s. 31-37.

¹¹ T. Rzepecki, *Sejm Rzeczypospolitej Polskiej 1919 roku z życiorysami i podobiznami 311-stu posłów sejmowych*, Poznań 1920, s. 242.

¹² J. Baczewski, *Wspomnienia Warmiaka*, Warszawa 1961, s. 50-51.

¹³ Por. też: ks. H. Malak, „Klechy” w obozach śmierci. *Wspomnienia byłego więźnia obozów w Stutthof – Sachsenhausen – Dachau*, Schwäbisch Gmünd 1948, s. 5-7, 28-29, 105-106, 155; W. Wnuk, *Byłem z wami*, Warszawa 1985, s. 39-40. Niektórzy autorzy podają też inne daty aresztowania – 12 listopada 1939 r. (A. Galos, *Ludwiczak Antoni Jan*, s. 94) i śmierci ks. A. Ludwiczaka – 18 maja 1942 r. (M. Banaszak, *Ludwiczak Antoni Jan*, s. 357) lub 4 czerwca 1942 r. (por. sprawozdanie z dyskusji w: *Katolickie Uniwersytety Ludowe. Materiały z sympozjum*, s. 198-199).

nymi, spowodowanym poszukiwaniem przez działaczy społeczno-gospodarczych zamieszkujących ziemie zaboru pruskiego, optymalnych rozwiązań rozwoju polskich gospodarstw rolnych na tym terenie. W sposób świadomy – w obawie przed wynarodowieniem – unikano przejmowania niemieckich sposobów gospodarowania. Urządzano więc podróże studyjne do innych krajów – Anglii, Francji, a zwłaszcza Danii, w celu obserwowania tam różnych form organizacji życia wiejskiego pod kątem ich przydatności dla Polaków w warunkach zaborów¹⁴. Wnioski i sprawozdania z tych wyjazdów były następnie upubliczniane. Zapewne taką też drogą idea wyższej szkoły ludowej trafiła do środowiska Towarzystwa Czytelni Ludowych.

Latem 1910 roku oficjalny organ TCL opublikował obszerny, jak na ówczesne rozmiary pisma, tekst anonimowego autora poświęcony tej skandynewskiej innowacji pedagogicznej¹⁵. Jesienią, 8 listopada tegoż roku, do wątków tych powrócił Idzi Światała podczas wykładu dla uczestników Sejmiku Oświatowego TCL¹⁶. Tekst jego referatu zamieścił następnie grudniowy numer „Przeglądu Oświatowego”¹⁷. Stawiał on za wzór rodakom stan duńskich gospodarstw małorolnych, do rozwoju których przyczyniły się rozwiązania oświatowe przyjęte w Danii po przegranej w 1864 roku wojnie prusko-duńskiej i utracie prowincji Szlezwik. Wskazywał:

Dania podjęła się skutkiem tego niewykonanego niemal na pierwszy rzut oka zadania: ulepszenia w pozostałym jej kraju gospodarstwa rolnego, tak ażeby te ulepszenia powetowały poniesioną stratę. (...) Powstały więc tzw. ludowe uniwersytety. Są to uczelnie, do których uczęszcza młodzież wiejska w wieku od 18-25 lat. Młodzież ta więc obeznana już jest z praktycznym gospodarstwem. Na szkole uczy się różnych środków i sposobów, za pomocą których gospodarstwo należycie może być wyzyskane¹⁸.

¹⁴ Wśród organizatorów wyjazdów do Danii byli m.in. tak znani działacze wielkopolscy, jak: Józef Chłapowski – patron kółek rolniczych Centralnego Towarzystwa Gospodarczego dla Wielkiego Księstwa Poznańskiego (zob.: K. Brownsford, *Przyczynek do rozwoju kółek rolniczych*, Poznań 1907) czy ks. Piotr Wawrzyniak – patron Związku Spótek Zarobkowych i Gospodarczych (K. Śmigiel, *Ks. Piotr Wawrzyniak – człowiek, kapłan, spotecznik*, Księgarnia św. Wojciecha, Poznań 1985). Nie potwierdza się jednak informacja przekazana w publikacji Jadwigi Sutyły sugerująca, że do Danii przed odzyskaniem niepodległości celem zapoznania się z działalnością tamtejszych uniwersytetów ludowych wyjeżdżał również sam ks. A. Ludwiczak (J. Sutyła, *Miejsce kształcenia dorosłych*, s. 142). On bowiem udał się tam dopiero latem 1922 r. (za: B. Dąbrowska, *Ks. Antoni Ludwiczak*, s. 83).

¹⁵ *Uniwersytety chłopskie*, *Przegląd Oświatowy*, 1910, 5, 7, s. 197-205.

¹⁶ *Porządek obrad II. Sejmiku oświatowego T.C.L. w Poznaniu*, *Przegląd Oświatowy*, 1910, 5, 11, s. 322-323.

¹⁷ I. Światała, *Wykłady ludowe. Wykład na Sejmik Oświatowy w Poznaniu – dn. 8 listopada 1910 r.*, „*Przegląd Oświatowy*”, 1910, 5, 7, s. 370-377.

¹⁸ Tamże, s. 371.

Jak zauważył już w czasach współczesnych Jan Sobański:

ogłądanie życia wsi duńskiej prowadziło w prostej drodze do uniwersytetu ludowego, ponieważ wszystko co łączyło się z poziomem życia, kulturą, było rezultatem pracy wychowawczej prowadzonej w tej instytucji¹⁹.

Tak więc, potrzeba organizacji w niedalekiej przyszłości podobnej placówki oświatowej w przestrzeni wsi wielkopolskiej została dostrzeżona. Głównym orędownikiem internatowego uniwersytetu ludowego dla Polaków zamieszkujących obszary wiejskie zaboru pruskiego stało się wówczas Towarzystwo Czytelni Ludowych, którym zainteresowanie wzrosło wraz z objęciem stanowiska prezesa zarządu TCL przez ks. Antoniego Ludwiczaka, z początkiem 1912 roku. Dostrzegł on bowiem potencjalną skuteczność tej formuły edukacyjnej, zwłaszcza w przygotowaniu liderów społeczności lokalnych, którzy następnie dadzą przykład i zachęcą do naśladownictwa innych. Chciał zatem wzbogacić dotychczasowe kierunki pracy Towarzystwa o kolejny – realizowany z wykorzystaniem nowego narzędzia edukacyjnego, czyli internatowego zakładu oświatowego typu grundtvigiańskiego dla starszej młodzieży wiejskiej i małomiasteczkowej w okresie poszkolnym.

Po raz pierwszy publicznie ks. A. Ludwiczak opowiedział się za rozwijaniem uniwersytetów ludowych TCL w roku 1913, na łamach „Przeglądu Oświatowego”²⁰. Od tego momentu wizja otwarcia wyższej szkoły ludowej w Księstwie Poznańskim coraz wyraźniej absorbowała uwagę tego wielkopolskiego oświatowca, jakkolwiek nie skupiał się on jeszcze wówczas jedynie na tym kierunku działania, dbając także jako prezes zarządu Towarzystwa o inne formy jego aktywności oświatowej, jak: biblioteki i czytelnie, odczyty i prelekcje, amatorski ruch artystyczny, organizację muzeów regionalnych itp.²¹ Niemniej widać wyraźnie, że do podjęcia próby otwarcia uniwersytetu ludowego ks. A. Ludwiczak przygotowywał się bardzo starannie. Stopniowo poszerzał i uszczegóławiał własną wiedzę na ten temat – studiując samodzielnie dostępną w językach polskim i niemieckim literaturę przedmiotu. Z różnych źródeł wiadomo obecnie, że poznał w ten sposób najważniejsze opracowania polskie dotyczące uniwersytetów ludowych z Galicji i Królestwa – zwłaszcza szkice Edmunda Libańskiego i Stanisława

¹⁹ J. Sobański, *Pozaszkolna oświata rolnicza*, s. 83.

²⁰ X.A.L., *Zawsze naprzód!* „Przegląd Oświatowy”, 1913, 8, 4, s. 73-75 (tam apel m.in. o otwarcie przez Towarzystwo Czytelni Ludowych własnych UL-ów – por. s. 75).

²¹ Zob. np.: A. Ludwiczak, *Muzea powiatowe*, „Przegląd Oświatowy”, 1913, 8, 7, s. 169-172; tegoż: *Teatry amatorskie. Podręcznik dla urzędujących przedstawienia amatorskie*, Poznań 1914; tegoż: *O wypożyczaniu książek. Referat dla bibliotekarzy*, Poznań 1916; tegoż: *Oświata pozaszkolna na podstawie Statutów Towarzystwa Czytelni Ludowych*, Poznań 1917.

Michalskiego²², polskie tłumaczenie rosyjskiej pracy Zofii Kowalewskiej²³ oraz podstawowe publikacje niemieckie z końca XIX stulecia: Paula Bergmanna, Emila Reicha, Eduarda Rejera i Ernsta Schultzego²⁴. Dzięki tym studiom oraz prowadzonym na ich podstawie przemysleniom, w ogłoszonym u progu wojny szkicu mógł już szerzej zaprezentować autorską analizę programu grundtvigiańskich placówek, działających w Skandynawii, oraz wstępnie określić możliwości jego adaptacji do potrzeb i możliwości polskich czasu zaborów²⁵.

I wojna światowa zahamowała co prawda na parę lat zabiegi ks. Ludwiczaka wokół szybkiego wprowadzenia w życie pomysłu powołania chłopskiego uniwersytetu, niemniej prace koncepcyjne i działania związane z zabezpieczeniem funduszy na realizację tej idei kontynuowano. Sam ks. Ludwiczak zgłoszone w latach 1913-1914 uwagi na temat UL-ów znacząco rozszerzył w dwuczęściowym artykule, zatytułowanym „Wszechnice ludowe” z 1916 roku²⁶ oraz wydanym dwa lata później jako samodzielna broszura opracowaniu „O wyższych szkołach ludowych”²⁷. Śledząc rozwój jego myślenia o uniwersytecie ludowym, dostrzeżemy wyraźnie, że stopniowo ogarniał własną refleksją coraz szerszy obszar szczegółowych rozwiązań odnoszących się do planowanego przedsięwzięcia. Tak więc, detalicznie analizował kwestie programowe oraz opracowywał strukturę organizacyjną. Umiejętnie zabiegał o zabezpieczenie jego podstaw finansowych. Zaproponował także zarys rozwiązań prawnych dotyczących działalności zarówno planowanej w niedalekiej przyszłości placówki oświatowej, jak i innych jej podobnych zakładów oświatowych.

Znając, za sprawą wspomnianej już Rosjanki Z. Kowalewskiej, na której opracowanie przynajmniej kilkakrotnie się powoływał, nie tylko placówki duńskie, ale też i szwedzkie – posiadające już wówczas, przypomnijmy,

²² E. Libański, *Co to jest uniwersytet ludowy*, Lwów 1899; S. Michalski, *Uniwersytety chłopskie w Danii, Szwecji, Norwegii i Finlandii*, [w:] *Poradnik dla samouków*, t. 4 – *Popularyzowanie wiedzy i samouctwo*, Warszawa 1902, s. 392-401.

²³ Z. Kowalewska, *Uniwersytet chłopski w Szwecji*, Warszawa 1903.

²⁴ P. Bergemann, *Über Volkshochschulen*, Wiesbaden 1896; E. Reich, *Volkstümliche Universitätsbewegung*, Bern 1897; E. Reyer, *Handbuch des Volksbildungswesens*, Stuttgart 1896; E. Schultze, *Volkshochschulen und Universitäts-Ausdehnungs-Bewegung*, Leipzig 1897.

²⁵ A. Ludwiczak, *Kursy oświatowe u obcych a u nas*, Stowarzyszenie, 1914, 2, 10-12, s. 257-260. Pisał m.in.: „Stosunków Danii nie można zaprowadzać u nas z rozmaitych powodów; natomiast można i trzeba będzie starać się o urządzenie podobnych rzeczy, o ile praca oświatowa nie ma stanąć w martwym punkcie” (tamże, s. 259).

²⁶ A. Ludwiczak, *Wszechnice ludowe*, „Przegląd Oświatowy”, 1916, 11, 3, s. 37-41 i 5, s. 69-75 (dokończenie).

²⁷ A. Ludwiczak, *O wyższych szkołach ludowych*, Nakładem własnym, Drukiem M. Putiałyckiego w Poznaniu, Poznań 1918, s. 16.

charakter zakładów edukacyjnych o profilu nieco bardziej praktycznym²⁸ – przyjął rozstrzygnięcia, które uznał za najbardziej efektywne dla środowisk wiejskich zaboru pruskiego. Pisał np.:

Wykształcenie, jakie daje się w Wyższych Szkołach jest ogólnopodstawowe, aczkolwiek w niektórych zakładach uwzględnia się także wykształcenie zawodowe. Celem szkół ma być przysporzenie krajowi dzielnych, światłych obywateli (...), młodzieniec, który posiada gruntowne wykształcenie ogólne, będzie również dzielnym w swoim zawodzie i będzie potrafił wydoskonalić się w tem, co mu daje utrzymanie²⁹.

Ważną w skutecznym dążeniu do celu okazała się inna cecha ks. A. Ludwiczaka: potrafił nie zrażać się przeciwnościami losu. Upór i konsekwencja w realizacji zamierzeń powodowały, że pojawiające się co pewien czas różnorodne trudności związane z proponowanymi przezeń koncepcjami działań oświatowych TCL – w tym wynikające z chęci powołania do życia internatowych uniwersytetów wiejskich – nie były w stanie zniechęcić go do kontynuowania działań w wytyczonym przez siebie kierunku. W przypadku uniwersytetów ludowych trudności wynikały zwłaszcza z konieczności zabezpieczenia ekonomicznych podstaw ich działania oraz pilnej potrzeby rozpropagowania w społeczeństwie zupełnie (niemal) nieznannej UL-owskiej idei.

Potrafił również przekonać do swoich racji osoby, mogące realnie pomagać w realizacji projektu. Zyskiwał bowiem stopniowo ważnych sojuszników dla sprawy w gronie liczących się działaczy wielkopolskich. Do najważniejszych można by zaliczyć Czesława Meissnera – doktora medycyny i działacza społeczno-politycznego³⁰, Czesława Kędzierskiego – wydawcę i redaktora³¹, czy Tadeusza Powidzkiego – znanego dziennikarza i społecznika³². Ten ostatni np. tak wspominał późniejszą współpracę z ks. Ludwiczakiem w sprawie wiejskiego UL-u: „starałem się torować [ks. Ludwiczakowi – przyp. T.M.] drogę do utworzenia szkoły w Dalkach pod Gnieznem”, aczkolwiek skromnie zastrzegając w spisanych po wielu latach wspomnie-

²⁸ Por. też opinie szwedzkich historyków edukacji dorosłych Enocha Ingersa – tegoż: *Den svenska folkhögskolan 1868-1900*, [w:] *Svensk folkhögskola under 75 år. En minnesskrift*, red. K. Hedlund, Stockholm 1943, s. 36-155 i Erica Tengberga – tegoż: *Folkhögskolans uppkomst*, [w:] *Svensk folkhögskola 100 år*, t. 1, Uddevalla 1968, s. 9-134.

²⁹ A. Ludwiczak, *O wyższych szkołach*, s. 8.

³⁰ [C.] Meissner, *Oświata u obcych narodów*, „Przegląd Oświatowy”, 1912, 7, 2, s. 40-51 [tam na s. 44-48 o uniwersytetach ludowych w Danii]; tenże, *O szkole i oświacie ludowej w Danii*, „Przegląd Oświatowy”, 1914, 9, 2, s. 34-36.

³¹ C. Kędzierski, *Zadania organizacji oświatowych wobec chwili bieżącej i przyszłości*, „Przegląd Oświatowy”, 1918, 13, 4, s. 78-81 (cz. 1) i z. 5, s. 101-107 (cz. 2) [m.in. wzmianka o ważności UL-ów, s. 105-106].

³² T. Powidzki, *Wyższe szkoły ludowe w Danii*, „Przegląd Oświatowy”, 1917, 12, 12, s. 205-215.

niach, iż „tak naprawdę była to praca zupełnie dorywcza, zawierająca osobiste spostrzeżenia z mego pobytu w Danii”³³.

Wydaje się jednak, że zaangażowanie się w sprawę chłopskiego uniwersytetu nie miało, w wydaniu T. Powidzkiego, charakteru aż tak marginalnego. Wygłosił on bowiem, za namową ks. A. Ludwiczaka, referaty na temat działalności duńskich wyższych szkół ludowych oraz angielskich koncepcji uniwersytetu rozszerzonego podczas dwóch kolejnych Sejmików Oświatowych TCL – ósmego w 1917 r. i dziewiątego w 1918 r. – które miały kapitalne znaczenie dla przekonania przez samego ks. Ludwiczaka delegatów na IX Sejmik Oświatowy TCL do podjęcia uchwały, polecającej Radzie Głównej i Zarządowi Towarzystwa natychmiastowe przystąpienie do prac nad powołaniem internatowego uniwersytetu ludowego TCL w środowisku wiejskim Wielkopolski.

Dzięki wsparciu tegoż T. Powidzkiego, a także C. Kędzierskiego i prawnika Bernarda Chrzanowskiego – kolejnego znanego wielkopolskiego działacza społeczno-politycznego³⁴ – już w 1916 roku udało się ks. Ludwiczakowi pozyskać znaczną, jak się wówczas wydawało, część funduszy potrzebnych na pokrycie kosztów uruchomienia uniwersytetu ludowego. Przekonał bowiem organizatorów zbiórki na cele oświatowe, zorganizowanej w Poznaniu w stulecie śmierci Tadeusza Kościuszki, aby to właśnie na ten cel przeznaczone zostały zgromadzone środki³⁵. Pozwoliło to realnie myśleć, że projekt ma szansę powodzenia od strony ekonomicznej. Co prawda już w odrodzonej Polsce, w latach 1919-1921, w wyniku inflacji siła nabywcza środków zgromadzonych w ramach kościuszkowskiego funduszu oświatowego odczuwalnie zmalała, jednak i to nie odwiodło ks. A. Ludwiczaka od realizacji zamierzonego celu. Sam na temat tych wyzwania pisał po latach:

Kiedy wydatki rosły w miliony, sarkano i starano się wpływać zniechęcająco. Nasłuchałem się tych narzekań nie tylko od ludzi poza T.C.L. stojących, lecz nawet od ludzi z organizacji. Trzeba było silnej wiary w sprawę, by nie ugiąć się i by mimo niepopularności odzywać się raz po raz do społeczeństwa o składkowanie, gdy wydatki rosły, a pieniędzy nie było³⁶.

Mając za sobą struktury Towarzystwa Czytelni Ludowych, sprawnie pozyskał brakujące środki. Złożyły się nań dobrowolne okazjonalne wpłaty

³³ T. Powidzki, *Ze świata dziennikarskiego*, [w:] *Poznańskie wspominki. Starzy poznaniacy opowiadają*, Przedmowa J. Maciejewski, Poznań 1960, s. 212.

³⁴ G. Łukomski, *Bernard Chrzanowski (1861-1944): biografia Polaka zachodniokresowego*, Opalenica-Poznań 2005; Por. też: P. Dzianisz, *Poruszył wiatr od morza. Bernard Chrzanowski 1861-1944*, Gdańsk 1986.

³⁵ A. Ludwiczak, *Uniwersytety ludowe*, s. 16.

³⁶ Tamże, s. 18-19.

członków społeczeństwa, środki finansowe zebrane w ramach organizowanych z różnych okazji kolejnych publicznych zbiórek pieniężnych oraz – dzięki wsparciu B. Chrzanowskiego – subwencja poznańskiego Banku Przemysłowców³⁷. Na uwagę zasługują przy tym jego duże umiejętności skutecznego wykorzystania, w akcji propagowania idei powołania wielkopolskiego, a potem następnych wiejskich uniwersytetów, różnorodnych instrumentów komunikacji społecznej. Za przykład może posłużyć tutaj tekst jednego z typowych ogłoszeń, które ks. A. Ludwiczak umieszczał regularnie na łamach wielkopolskiej prasy:

(...) Tradycyjnym zwyczajem zwracamy się w dniu 3. Maja do społeczeństwa o doroczną ofiarę na cel dziś bodaj najważniejszy: na oświatę społeczeństwa. Jak ubiegłego roku tak i tym razem przeznaczamy zebrane składki na Uniwersytety Ludowe w Księstwie, na Pomorzu oraz na Śląsku. Pierwszy z nich w Dalkach pod Gnieznem, niebawem swoje podwoje otworzy. Wczoraj jeszcze gotowi byliśmy złożyć życie swe i całe mienie na ołtarzu ojczyzny. Dziś, gdy zwycięski oręż polski wykreślił już granice Rzeczypospolitej, przekuć nam trzeba miecze na pługi, trzeba nam pracować szczególnie nad wewnętrznym odrodzeniem ojczyzny przez oświatę. Dziś nikt od nas ofiary z życia nie żąda, lecz ofiary stokroć mniejszej z mienia naszego. Zarząd Tow. Czytelni Ludowych³⁸.

O skuteczności tych akcji niech świadczy fakt, że np. obie wspomniane w powyższym ogłoszeniu zbiórki trzociomajowe z lat 1920-1921 przyniosły łącznie (niebagatelną nawet po uwzględnieniu działania inflacji) kwotę ponad miliona marek polskich³⁹. To zaś – wraz z pozostałymi akcjami pozyskiwania środków z lat 1916-1921 – uczyniło cały projekt realnym od strony finansowej.

Zwłaszcza efekty zbiórek w 1920 i 1921 roku oprócz sukcesu finansowego miały też znaczący wydźwięk propagandowy. Okazało się bowiem, że inicjatywa powołania w przestrzeni wielkopolskiej wsi internatowej wyższej szkoły ludowej typu skandynawskiego znajduje zrozumienie nie tylko wśród władz TCL-u, lecz jest w stanie zyskać zrozumienie i poparcie również wśród społeczeństwa regionu. Także i to musiało bez wątpienia ucieńczyć ks. Ludwiczaka, mającego w pamięci niezbyt udane pierwsze próby nagłośnienia sprawy, czynione tuż po opuszczeniu przez wojska niemieckie Wielkopolski w 1919 roku:

(...) wystąpiłem pierwszy raz publicznie z wykładem „O wyższych szkołach duńskich” na Sali Bazaru. Niestety sala świeciła pustkami, zebrało się zaledwie dwudziestu pięciu przyjaciół i znajomych⁴⁰.

³⁷ Tamże, s. 18.

³⁸ [Ofiara 3. Maja na Uniwersytety Ludowe], „Kurier Poznański”, 97 z 28 kwietnia 1921, s. 4.

³⁹ A. Ludwiczak, *Uniwersytety ludowe*, s. 18.

⁴⁰ Tamże, s. 17.

Inną sprawą było dopracowanie ostatnich szczegółów programu mającej powstać wiejskiej uczelni. Sam ks. Ludwiczak widział najważniejsze kwestie programowe następująco:

Kierunek wychowawczy projektowanej akademii ma być idealistyczny, dążyć będzie do podniesienia umysłowego i moralnego wychowanków. (...) Głównymi przedmiotami będą: język ojczysty, historia, literatura, przyroda, rachunki, gimnastyka⁴¹.

Uniwersytety Ludowe według koncepcji ks. A. Ludwiczaka

Niezmiernie ważnym zadaniem było znalezienie stosownego gmachu dla mającego powstać pierwszego wielkopolskiego uniwersytetu ludowego. Spośród trzech wskazanych w początkach roku 1919 przez Urząd Osadniczy lokalizacji w Otorowie, Kołaczkowie i Dalkach ostatecznie wybrano ten ostatni:

(...) zastałem [tam] stary, mały dworek i park zniszczony. Mimo to spodobała mi się ta zagroda. Rozumiałem, że dworek trzeba będzie częściowo rozebrać i w znacznej części rozszerzyć. Plan przebudowy i rozszerzenie poleciłem p. Ballenstedtowi, architektowi z Poznania. Budowę rozpoczęto latem 1920 roku⁴².

Po zakończeniu adaptacji, 4 października 1921 r. w obecności Prymasa Polski ks. kard. Edmunda Dalbora i innych przedstawicieli władz duchownych, parlamentarzystów, reprezentantów świata nauki oraz pierwszych słuchaczy i ich rodzin nastąpiło uroczyste otwarcie Uniwersytetu Ludowego w Dalkach. Uruchomiony został tym samym pierwszy kurs męski w pierwszej wyższej szkole ludowej w odrodzonej Polsce.

Kierownictwo innowacyjnej w polskich realiach placówki objął osobiście ks. Ludwiczak i poprowadził ją zgodnie z wcześniej wypracowanymi założeniami programowymi. Przedmiotem równie wielkiej troski, jak realizacja przygotowanego programu nauczania, stały się dla niego oddziaływania wychowawcze. Funkcjonowanie w uniwersytecie ludowym takich elementów, jak samorządność słuchaczy, wspólne zamieszkiwanie w internacie, współpraca ze środowiskiem, wydawanie przez słuchaczy pisma, czy powołane wkrótce stowarzyszenie absolwentów „Promień” mogą posłużyć za

⁴¹ *Sprawozdanie z III. Konferencji Oświatowej w Poznaniu dnia 8 i 9 kwietnia r.b.*, „Przegląd Oświatowy”, 1921, 16, 1-6, s. 10.

⁴² A. Ludwiczak, *Uniwersytety ludowe*, s. 18 (chodzi o znanego poznańskiego architekta Adama Ballenstedta (1889-1942) – projektanta wielu obiektów sakralnych oraz innych ważnych gmachów publicznych (np. siedziby Żegluga Polskiej w Gdyni, gmachu głównego Wyższej Szkoły Handlowej w Poznaniu) w okresie II RP).

przykłady typowych działań podjętych przez kierownika w tym zakresie. Wielu elementów wychowawczych dostarczały też same odpowiednio dobrane treści programowe – zwłaszcza z zakresu języka ojczystego oraz historii powszechnej i ojczystej. Ważnym elementem mikrosystemu wychowawczego placówki było również uwypuklenie w działalności jej katolickiego charakteru oraz elementów społecznej nauki Kościoła⁴³.

Sam ks. Ludwiczak kierował Uniwersytetem Ludowym w Dalkach przez ponad 16 lat, do końca marca 1938 roku⁴⁴, będąc *de facto* gwarantem ciągłości pracy tego eksperymentalnego zakładu oświatowego i powodując, że spośród wszystkich polskich internatowych uniwersytetów ludowych okresu międzywojnia okazał się on inicjatywą najbardziej trwałą⁴⁵.

Dalki nie były jedynym uniwersytetem ludowym TCL według koncepcji ks. Antoniego Ludwiczaka. Już u schyłku I wojny postulował on, aby nie ograniczyć inicjatywy zakładania polskich uniwersytetów ludowych jedynie do jednej placówki zlokalizowanej w Wielkopolsce. W zakończeniu do broszury „O wyższych szkołach ludowych” zapisał: „Pierwsza szkoła taka niechby powstała w Księstwie Poznańskim, a potem w Prusiech Królewskich i na Śląsku”⁴⁶, widząc w założeniu przynajmniej trzech placówek w poszczególnych częściach ziem polskich byłego zaboru pruskiego jedno z najważniejszych zadań samego Towarzystwa Czytelni Ludowych w odrodzonej Polsce.

Już w wolnej Polsce ks. Ludwiczak dążył konsekwentnie do powołania do życia uniwersytetów ludowych dla Pomorza i Śląska. Niestety, działania te szły bardzo opornie. Udało się jemu co prawda uruchomić w 1926 roku Uniwersytet Ludowy w Zagórzku k. Rumi na północy województwa pomor-

⁴³ Szczegóły dotyczące pracy oświatowej UL-u w Dalkach znajdzie Czytelnik w corocznych sprawozdaniach publikowanych od roku 1922 na łamach miesięcznika (po 1931 roku – dwumiesięcznik) Towarzystwa Czytelni Ludowych „Przegląd Oświatowy” (A. Ludwiczak, *Pierwszy kurs w Dalkach*, „Przegląd Oświatowy”, 1922, 17, 1, s. 1-2; *Uniwersytet Ludowy w Dalkach. Sprawozdanie z I. Kursu*, „Przegląd Oświatowy”, 1922, 17, 2, s. 32-35 i n.). Nieco bardziej szczegółowo działalność UL w Dalkach omawiają też B. Dąbrowska, *Ks. Antoni Ludwiczak*, s. 82-90; K. Kabziński, *Funkcja społeczno-wychowawcza*, s. 152-159 oraz (nie wolna od usterek) praca J. Sobańskiego, *Pozaszkolna oświata rolnicza*, s. 83-119.

⁴⁴ Po jego odejściu kierownictwo placówki, na krótko, przejął Jan Paszcenda, a od 1 października 1938 roku ks. Karol Milik (który zresztą wcześniej, w 1933 roku, objął po ks. Ludwiczaku stanowisko dyrektora całego TCL – J. Pietrzak, *Milik Karol (1892-1976)*, [w:] *Wielkopolski słownik*, s. 485).

⁴⁵ Por. np. – F. Popławski, *Polski uniwersytet ludowy*, Warszawa 1985, s. 29; T. Maliszewski, *Uniwersytety ludowe na ziemiach polskich w XX stuleciu*, [w:] *Uniwersytet ludowy – szkoła dla życia*, red. M. Byczkowski, T. Maliszewski, E. Przybylska, Wieżycza 2003, s. 94-95.

⁴⁶ A. Ludwiczak, *O wyższych szkołach*, s. 15.

skiego⁴⁷ oraz rok później bliźniaczą placówkę w Odolanowie w południowo-zachodniej części Wielkopolski⁴⁸, niemniej obydwie te zakłady oświatowe nie okazały się jednak projektami zbyt trwałymi. Niestety, nie zdążyła rozwinąć szerszej działalności także kolejna wyższa szkoła ludowa TCL – uruchomiony jesienią 1938 roku UL w Bolszewie k. Wejherowa⁴⁹. Ta ostatnia inicjatywa została podjęta według założeń przygotowanych przez ks. A. Ludwiczaka, ale już bez jego udziału, jako że sam kilka miesięcy wcześniej rozstał się z Towarzystwem. Sam jeszcze, po przeniesieniu na parafię do Chełmiec na Kujawy w lipcu 1938 roku, podjął próbę zorganizowania w środowisku regionu kolejnego uniwersytetu ludowego – tym razem już niezależnego od Towarzystwa Czytelni Ludowych. Niestety, jak odnotowała Barbara Dąbrowska: „głównie ze względów finansowych inicjatywy tej nie poparto”⁵⁰.

Wpływ ks. A. Ludwiczaka na rozwój polskich UL-ów

Ks. Antoni Ludwiczak nie poprzestawał jednak w latach 20. i 30. ubiegłego stulecia jedynie na własnych próbach organizacji wyższych szkół ludowych, lecz starał się również zachęcić działaczy towarzystw oświatowych i związków nauczycielskich z innych części Rzeczypospolitej do podjęcia podobnych wysiłków na własnym terenie, a polityków i kręgi opiniotwórcze skupione wokół Ministerstwa Wyznań Religijnych i Oświecenia Publicznego do wypracowania rozwiązań systemowych w tym zakresie. Postulował pokrycie terytorium Polski siecią takich placówek. Dążenia te widać wyraźnie na przykład w jego skutecznych zabiegach o wprowadzenie uniwersytetów ludowych wymienionych z nazwy jako instytucji, które należy

⁴⁷ Pierwsze próby uruchomienia uniwersytetu ludowego dla Kaszub i Pomorza podejmowano już w 1921 r. – por.: *Drugi Zjazd Oświatowy Towarzystwa Czytelni Ludowych na Pomorze*, „Przegląd Oświatowy”, 1921, 16, 1-6, s. 43-47. Placówkę otwarto ostatecznie 15 IV 1926 r. i działała – z dużymi trudnościami – jedynie do 31 III 1929 r. – J. Sobański, *Pozaszkolna oświata rolnicza*, s. 121-122; F.P., *Uniwersytet Ludowy internatowy na Pomorzu*, *Oświata Pozaszkolna*, 1935, 2, 9, s. 265-271.

⁴⁸ UL otwarto 29 XI 1927 r., a działalność zakończył latem 1932 r. – E. Sapia-Drewniak, *Działalność Uniwersytetu Ludowego w Odolanowie w latach 1927-1932*, [w:] *Instytucjonalne formy edukacji dorosłych*, s. 121-129.

⁴⁹ Placówkę, uznawaną w środowisku TCL za kontynuację UL-u w Zagórzcu z lat 1926-1929, otwarto 11 X 1938 r. Jej działalność przerwał wkrótce wybuch II wojny światowej – zob. J. Rekowski, *Uniwersytet Ludowy w Bolszewie*, [w:] *Wiejskie uniwersytety ludowe w Polsce. Biuletyn konferencji oświatowej poświęconej sprawie uniwersytetów ludowych (Krzemieniec, 6-7-8 października 1938)*, Warszawa 1939, s. 191-193.

⁵⁰ B. Dąbrowska, *Ks. Antoni Ludwiczak*, s. 91.

rozwijać w wolnej Polsce, do prac koncepcyjnych prowadzonych podczas Zjazdu Nauczycielskiego w Warszawie wiosną 1919 roku⁵¹.

O determinacji ks. A. Ludwiczaka w działaniach propagatorskich na rzecz UL-owskiej idei, jak i ówczesnej dużej sile jego oddziaływania, może świadczyć fakt, że w ramach podjętego przez Wydział Oświaty Pozaszkolnej MWRiOP jesienią 1920 roku cyklu cokuwartalnych konferencji dla pracowników oświatowych, trzecia z nich, a pierwsza przeprowadzona poza Warszawą, dotyczyła kwestii uniwersytetów ludowych. Odbyto ją 8-9 kwietnia 1921 roku w Poznaniu⁵². Sam stał się jednym z jej głównych organizatorów, a także podstawowym prelegentem. W referacie zatytułowanym „Uniwersytet ludowy na wzór duński” starał się wśród uczestników przybyłych z całej Polski rozpropagować wzorce wyższej szkoły ludowej⁵³.

Gościem uniwersytetu ludowego w Dalkach w pierwszych miesiącach jego działalności był między innymi dr Eustachy Nowicki, który zafascynowany grundtvigiańskimi ideami, obserwował w placówce ks. Ludwiczaka, czy adaptacja koncepcji wyższej szkoły ludowej do warunków polskiej wsi ma sens⁵⁴. Widać, że poczynione pod Gnieznem obserwacje były na tyle inspirujące, iż utwierdziły go w opinii o realnej użyteczności tego typu zakładów oświatowych. Wkrótce bowiem przetłumaczył na język polski przywołane już dzieło A.H. Hollmanna, a także wspólnie z Aleksandrem Patkowskim doprowadził do powołania przez Związek Nauczycielstwa Szkół Powszechnych własnego uniwersytetu ludowego w Szycach i z dużą intuicją, jak się wkrótce okazało, obsadził w roli jego kierownika Ignacego Solarza, mimo iż ten nie miał podówczas niemal żadnego jeszcze doświadczenia pedagogicznego⁵⁵.

Przypomnijmy również, że wychowankiem Uniwersytetu Ludowego w Dalkach był między innymi Stanisław Mikołajczyk, który po latach – jako prominentny już polityk i działacz ruchu ludowego – znacząco wsparł powołanie do życia przez Wielkopolski Związek Młodzieży Wiejskiej Uniwer-

⁵¹ *O szkołę polską. Część III: Pierwszy Ogólnopolski Wielki Zjazd Nauczycielski*, s. 63-73.

⁵² *Sprawozdanie z III. Konferencji Oświatowej*, s. 8-11.

⁵³ A. Ludwiczak, *Uniwersytet Ludowy na wzór duński. Referat wygłoszony na III Konferencji Oświatowej w Poznaniu dnia 8 kwietnia 1921 r.*, *Oświata Pozaszkolna*, 1921, 1, s. 65-73. Koreferentem został inny wielkopolski działacz oświatowy Nicefor Perzyński – zob. tegoż: *Uniwersytet ludowy typu duńskiego. Koreferat wygłoszony na III Konferencji Oświatowej w Poznaniu dnia 9 kwietnia 1921 r.*, *Oświata Pozaszkolna*, 1921, 1, s. 73-77.

⁵⁴ E. Nowicki, *Wiejski Uniwersytet Ludowy w Dalkach*, *Oświata Pozaszkolna*, 1922, 6, s. 361-371.

⁵⁵ E. Nowicki, *Solarz Ignacy (1891-1940)*, *Chłopski Świat*, 1947, 1, s. 10-14. Por. też – J. Hulewicz, *Nowicki Eustachy (1885-1954)*, [w:] *Polski słownik biograficzny*, t. 23, Warszawa-Wrocław-Kraków-Gdańsk 1978, s. 316-319.

sytetu Ludowego w Nietążkowie k. Poznania⁵⁶. Wcześniej zaś, bo w 1925 roku, został prezesem Związku b. Słuchaczy Uniwersytetu Ludowego w Dalkach⁵⁷. Wiele mówiące jest np. samo nadanie imienia nietążkowskiej placówce Jana Kasprowicza, którego zapewne młody Mikołajczyk miał szansę poznać osobiście jako słuchacz w czasie wizyt tegoż w Dalkach. Kasprowiczył był bowiem z ks. A. Ludwiczakiem w bardzo dobrych relacjach, od czasów wspólnych prac podczas plebiscytu na Warmii i Mazurach.

Nie do przecenienia wydaje się także znaczenie doświadczeń ks. Ludwiczaka dla rozwoju innych katolickich uniwersytetów ludowych, których żywiołowy rozwój obserwujemy od połowy lat 30. XX wieku. Jako odpowiedź na pytanie: w jaki sposób przygotowywać przodowników pracy oświatowej w kręgach diecezjalnych, którzy skutecznie rozniosą i twórczo wcielią w życie idee społecznej nauki Kościoła? zaczęto wówczas wskazywać między innymi na przydatność do realizacji tych celów instytucji typu uniwersytety ludowe⁵⁸. Autorzy poszczególnych nowych UL-owskich inicjatyw o charakterze religijnym dokładnie analizowali zarówno osiągnięcia, jak i trudności, na jakie w swej pracy oświatowej napotykał wcześniej wielkopolski ksiądz i oświatowiec. Pojawiły się wówczas w poszczególnych diecezjach nowe wyższe szkoły ludowe o charakterze religijnym, jak Katolicki UL w:

1935 rok – Ujeznej k. Przeworska – diecezja przemyska (obrzędki łac.),

1937 rok – Wąchocku k. Kielc – diecezja sandomierska,

1938 rok – Proboszczewicach k. Płocka – diecezja płocka,

1939 rok – Krzyżanowicach k. Bochni – diecezja tarnowska,

1939 rok – Kopcu k. Częstochowy – diecezja częstochowska⁵⁹.

Planowano też podobne zakłady oświatowe w kolejnych diecezjach⁶⁰, jednak ich rozwój przerwał wybuch II wojny światowej.

⁵⁶ J. Sutyła, *Miejsce kształcenia dorosłych*, s. 157.

⁵⁷ Z. Hemmerling, *Mikołajczyk Stanisław (1901-1966)*, [w:] *Wielkopolski słownik biograficzny*, Warszawa-Poznań 1983, s. 483.

⁵⁸ Por. np. L. Błaszczak, *W jaki sposób wychowywać przodowników w organizacjach Akcji Katolickiej?* *Ruch Katolicki*, 1936, 6, 11, s. 539-541; *Czym ma być Katolicki Uniwersytet Ludowy?* *Hasło Katolickie*, 1937, 7, 29, s. 425-426; ks. J. Strojnowski, *Nasz katolicki Uniwersytet Ludowy a inne*, *Miesięcznik Pastorski Płocki*, 1937, 9, s. 428-430.

⁵⁹ J. Plis, *Katolickie uniwersytety ludowe w Polsce (1935-1939)*, [w:] *W tradycji idei Ignacego Solarza (w stulecie urodzin)*, red. A. Koprucki, A. Krawczyk, Lublin 1993, s. 45-52; T. Maliszewski, *Uniwersytety ludowe na ziemiach polskich*, s. 95-96; F. Popławski, *Polski uniwersytet ludowy*, s. 30-31.

⁶⁰ Wydaje się, że najbardziej zaawansowane były prace w diecezji kieleckiej, wokół Uniwersytetu Ludowego w Dobromyślu, którego budowę rozpoczął ks. Mieczysław Połoska jeszcze w roku oświatowym 1936/1937 – por. np. ks. D. Wojciechowski, *Dwukrotny więzień Mokotowa. Ks. Mieczysław Połoska (1896-1981)*, „*Nasz Dziennik*”, nr 4, z 5-6 stycznia 2008 r.

Jak zatem widać w świetle zamieszczonych powyżej uwag, wpływ ks. Antoniego Ludwiczaka na rozwój polskiego ruchu uniwersytetów ludowych do roku 1939 wydaje się dużo większy, niż przypisywana mu dotychczas w opracowaniach historyczno-oświatowych i andragogicznych rola w tej dziedzinie. Albowiem, oprócz podjętych przez niego działań, zmierzających do powołania konkretnych placówek, odegrał on ważną rolę w popularyzacji idei wyższych szkół ludowych na polskim gruncie, a powołane za jego sprawą zakłady oświatowe tego typu stały się inspiracją dla innych środowisk (katolickich i nie tylko), jak również wyznaczały standardy i kierunki poszukiwań optymalnych rozwiązań dotyczących UL-ów w przestrzeni społecznej polskiej wsi (i małych miasteczek) okresu międzywojnia.

Należy przy tym dodać, że dla wielu wielkopolskich społeczników pierwszych dziesięcioleci XX wieku działalność na niwie oświatowej była nie celem, a środkiem do celu. Tym zaś było ukształtowanie nowego typu człowieka – upodmiotowionego obywatela, współuczestniczącego w kulturze, społecznie zaangażowanego i budującego wraz z innymi prawdziwą wspólnotę obywatelską. Myśl ta w sposób oczywisty odnosi się również do ks. Antoniego Ludwiczaka. Jego wszelkie działania oświatowe – w tym związane z propagowaniem w polskich realiach koncepcji pracy wyższych szkół ludowych – podporządkowane były zamiarowi podniesienia poziomu wykształcenia i kultury najbardziej upośledzonych dotychczas warstw społecznych oraz włączenia wszystkich w wielkie dzieło budowy odrodzonej po latach zaborów ojczyzny. Dawał on temu wyraz niemal na każdym kroku. Ducha tego stylu myślenia o własnych powinnościach obywatelskich widać bowiem zarówno w jego licznych wystąpieniach publicznych, piśmiennictwie społecznym i pedagogicznym, jak również w obranej przez niego drodze działalności publicznej, która zawiodła go ostatecznie do własnego wiejskiego uniwersytetu i „zmusiła” do trwających ćwierć wieku zabiegów, zmierzających do upowszechnienia tej formuły edukacyjnej w Polsce.

BIBLIOGRAFIA

- Baczewski J., *Wspomnienia Warmiaka*, Czytelnik, Warszawa 1961.
- Banaszak M., *Ludwiczak Antoni Jan (1878-1942)*, [w:] *Słownik polskich teologów katolickich 1918-1981*, red. L. Grzebień SJ, t. kp 6, Akademia Teologii Katolickiej, Warszawa 1983.
- Bergemann P., *Über Volkshochschulen*, Wiesbaden 1896.
- Błaszcyk L., *W jaki sposób wychowywać przodowników w organizacjach Akcji Katolickiej?* Ruch Katolicki, 1936, 6, 11.
- Brownsford K., *Przyczynek do rozwoju kółek rolniczych*, Drukarnia Dziennika Poznańskiego, Poznań 1907.

- Czym ma być Katolicki Uniwersytet Ludowy? *Hasło Katolickie*, 1937, 7, 29.
- Dąbrowska B., *Ks. Antoni Ludwiczak (1878-1942). Zapalał światła w mroku, budził życie ludzkie...*, wyd. 2, Księgarnia św. Wojciecha, Poznań 1996.
- Dąbrowski R., *Ksiądz Antoni Ludwiczak. Działacz narodowy, oświatowy i bibliotekarza (wspomnienie rocznicowe)*, Winieta. Pismo Biblioteki Raczyńskich, 2002, nr 3 (26).
- Drugi Zjazd Oświatowy Towarzystwa Czytelni Ludowych na Pomorze*, „Przegląd Oświatowy”, 1921, 16, 1-6.
- Dzianisz P., *Poruszył wiatr od morza. Bernard Chrzanowski 1861-1944*, Zrzeszenie Kaszubsko-Pomorskie o/Gdańsk, Gdańsk 1986.
- Galos A., *Ludwiczak Antoni Jan (1878-1942)*, [w:] *Polski słownik biograficzny*, t. XVIII/1, z. 76, Zakład Narodowy im. Ossolińskich - Wydawnictwo PAN, Wrocław-Warszawa-Kraków-Gdańsk 1973.
- Hemmerling Z., *Mikołajczyk Stanisław (1901-1966)*, [w:] *Wielkopolski słownik biograficzny*, red. A. Gąsiorowski, J. Topolski, PWN, Warszawa-Poznań 1983.
- Hollmann A.H., *Uniwersytet ludowy i duchowe podstawy demokracji*, przekł. z II wyd. E. Nowicki, Ministerstwo Wyznań Religijnych i Oświecenia Publicznego, Wydział Oświaty Pozaszkolnej, Warszawa 1924.
- Hulewicz J., *Nowicki Eustachy (1885-1954)*, [w:] *Polski słownik biograficzny*, t. 23, Warszawa-Wrocław-Kraków-Gdańsk 1978.
- Ingers E., *Den svenska folkhögskolan 1868-1900*, [w:] *Svensk folkhögskola under 75 år. En minnesskrift*, red. K. Hedlund, Lars Hökerbergs Bokförlag, Stockholm 1943.
- Jakóbczyk W., *Ludwiczak Antoni (1878-1942)*, [w:] *Wielkopolski słownik biograficzny*, red. A. Gąsiorowski, J. Topolski, PWN, Warszawa-Poznań 1983.
- Kabziński K., *Funkcja społeczno-wychowawcza Towarzystwa Czytelni Ludowych (1880-1939)*, Zakład Narodowy im. Ossolińskich - Wydawnictwo PAN, Wrocław-Warszawa-Kraków-Gdańsk 1985.
- Kabziński K., *Powstanie i działalność uniwersytetów ludowych Towarzystwa Czytelni Ludowych w okresie międzywojennym*, [w:] *Instytucjonalne formy edukacji dorosłych w Drugiej Rzeczypospolitej*, red. E. Sapia-Drewniak, A. Stopińska-Pająk, Biblioteka Edukacji Dorosłych, t. 22, Akademickie Towarzystwo Andragogiczne, Warszawa 2001.
- Katolickie Uniwersytety Ludowe. Materiały z sympozjum poświęconego 70 rocznicy inauguracji działalności Uniwersytetu Ludowego w Dalkach (na prawach rękopisu)*, oprac. i red. A. Libera, J. Sobański, Zarząd Główny Wielkopolskiego Towarzystwa Uniwersytetów Ludowych w Poznaniu, Poznań 1992.
- Kędzierski C., *Zadania organizacji oświatowych wobec chwili bieżącej i przyszłości*, „Przegląd Oświatowy”, 1918, 13, 4 (cz. 1) i 5 (cz. 2).
- Kisielewski J., *Światła w mroku. Pięćdziesiąt lat pracy Towarzystwa Czytelni Ludowych 1880-1930*, Towarzystwo Czytelni Ludowych, Poznań 1930.
- Kostkiewicz J. (red.), *Aksjologia edukacji dorosłych*, Wydawnictwo Katolickiego Uniwersytetu Lubelskiego, Lublin 2004.
- Kowalewska Z., *Uniwersytet chłopski w Szwecji*, „Bibloteka Spółczesna”, Księgarnia Naukowa, Warszawa 1903.
- Libański E., *Co to jest uniwersytet ludowy*, Towarzystwo Uniwersytetu Ludowego im. A. Mickiewicza, Lwów 1899.
- Ludwiczak A., *Muzea powiatowe*, „Przegląd Oświatowy”, 1913, 8, 7.
- Ludwiczak A., *Kursy oświatowe u obcych a u nas*, Stowarzyszenie, 1914, 2, 10-12.
- Ludwiczak A., *Teatry amatorskie. Podręcznik dla urządzających przedstawienia amatorskie*, Wydawnictwo T.C.L., Księgarnia św. Wojciecha, Poznań 1914.

- Ludwiczak A., *O wypożyczaniu książek. Referat dla bibliotekarzy*, TCL, Drukarnia „Pracy”, Poznań 1916.
- Ludwiczak A., *Wszechnice ludowe*, „Przegląd Oświatowy”, 1916, 11, 3 i 5 (dokończenie).
- Ludwiczak A., *Oświata pozaszkolna na podstawie Statutów Towarzystwa Czytelni Ludowych*, Wydawnictwo Towarzystwa Czytelni Ludowych w Poznaniu, Poznań 1917.
- Ludwiczak A., *O wyższych szkołach ludowych*, Nakładem własnym, Drukiem M. Putiatyckiego w Poznaniu, Poznań 1918.
- Ludwiczak A., *Uniwersytet Ludowy na wzór duński. Referat wygłoszony na III Konferencji Oświatowej w Poznaniu dnia 8 kwietnia 1921 r.*, Oświata Pozaszkolna, 1921, 1.
- Ludwiczak A., *Pierwszy kurs w Dalkach*, „Przegląd Oświatowy”, 1922, 17, 1.
- Ludwiczak A., *Uniwersytet Ludowy w Dalkach. Sprawozdanie z I. Kursu*, „Przegląd Oświatowy”, 1922, 17, 2.
- Ludwiczak A., *Uniwersytety ludowe w Polsce*, Towarzystwo Czytelni Ludowych, Poznań 1927.
- Łukomski G., *Bernard Chrzanowski (1861-1944): biografia Polaka zachodniokresowego*, ZUP-W Opalgraf, Opalenica-Poznań 2005.
- Malak H., *„Klechy” w obozach śmierci. Wspomnienia byłego więźnia obozów w Stutthof – Sachsenhausen – Dachau*, Wydawca ks. Ignacy Rabsztyń, Schwäbisch Gmünd 1948.
- Maliszewski T., *Uniwersytety ludowe na ziemiach polskich w XX stuleciu*, [w:] *Uniwersytet ludowy – szkoła dla życia*, red. M. Byczkowski, T. Maliszewski, E. Przybylska, Kaszubski Uniwersytet Ludowy, Wieżyca 2003.
- Meissner [C.], *Oświata u obcych narodów*, „Przegląd Oświatowy”, 1912, 7, 2.
- Meissner [C.], *O szkole i oświacie ludowej w Danii*, „Przegląd Oświatowy”, 1914, 9, 2.
- Michalski S., *Uniwersytety chłopskie w Danii, Szwecji, Norwegii i Finlandii*, [w:] *Poradnik dla samouków*, t. 4 – *Popularyzowanie wiedzy i samouctwo*, Wydawnictwo A. Hefflich, S. Michalski, Warszawa 1902.
- Nowicki E., *Wiejski Uniwersytet Ludowy w Dalkach*, Oświata Pozaszkolna, 1922, 6.
- Nowicki E., *Solarz Ignacy (1891-1940)*, *Chłopski Świat*, 1947, 1.
- [*Ofiara 3. Maja na Uniwersytety Ludowe*], „Kurier Poznański”, 97 z 28 kwietnia 1921.
- Perzyński N., *Uniwersytet ludowy typu duńskiego. Koreferat wygłoszony na III Konferencji Oświatowej w Poznaniu dnia 9 kwietnia 1921 r.*, Oświata Pozaszkolna, 1921, 1.
- Pietrzak J., *Milik Karol (1892-1976)*, [w:] *Wielkopolski słownik biograficzny*, red. A. Gąsiorowski, J. Topolski, PWN, Warszawa-Poznań 1983.
- Plis J., *Katolickie uniwersytety ludowe w Polsce (1935-1939)*, [w:] *W tradycji idei Ignacego Solarza (w stulecie urodzin)*, red. A. Kopruckowiak, A. Krawczyk, Uniwersytet Marii Curie-Skłodowskiej, Towarzystwo Uniwersytetów Ludowych – Oddział w Lublinie, Lublin 1993.
- Popławski F., *Polski uniwersytet ludowy*, Wydawnictwo Spółdzielcze, Warszawa 1985.
- Porządek obrad II. Sejmiku oświatowego T.C.L. w Poznaniu*, „Przegląd Oświatowy”, 1910, 5, 11.
- Powidzki T., *Wyższe szkoły ludowe w Danii*, „Przegląd Oświatowy”, 1917, 12, 12.
- Powidzki T., *Ze świata dziennikarskiego*, [w:] *Poznańskie wspominki. Starzy poznaniacy opowiadają*, Przedmowa J. Maciejewski, Wydawnictwo Poznańskie, Poznań 1960.
- Reich E., *Volkstümliche Universitätsbewegung*, Steiger-Verlag, Bern 1897.
- Rekowski J., *Uniwersytet Ludowy w Bolszewie*, [w:] *Wiejskie uniwersytety ludowe w Polsce. Biuletyn konferencji oświatowej poświęconej sprawie uniwersytetów ludowych (Krzemieniec, 6-7-8 października 1938)*, Spółdzielnia Wydawnicza „Pomoc Oświatowa”, Warszawa 1939.

- Reyer E., *Handbuch des Volksbildungswesens*, Verlag der J.G. Cotta'schen Buchhandlung, Stuttgart 1896.
- Rosalska M., *Katolickie uniwersytety ludowe wobec przemian współczesnej wsi polskiej*, Garmond Oficyna Wydawnicza, Poznań 2004.
- Rzepecki T., *Sejm Rzeczypospolitej Polskiej 1919 roku z życiorysami i podobiznami 311-stu posłów sejmowych*, Wielkopolska Księgarnia Nakładowa, Poznań 1920.
- Sapia-Drewniak E., *Działalność Uniwersytetu Ludowego w Odolanowie w latach 1927-1932*, [w:] *Instytucjonalne formy edukacji dorosłych w Drugiej Rzeczypospolitej*, red. E. Sapia-Drewniak, A. Stopińska-Pająk, Biblioteka Edukacji Dorosłych, t. 22, Akademickie Towarzystwo Andragogiczne, Warszawa 2001.
- Schultze E., *Volkshochschulen und Universitäts-Ausdehnungs-Bewegung*, Freund Verlage, Leipzig 1897.
- Sekcja III Oświaty Pozaszkolnej, [w:] *O szkołę polską, część III – Pierwszy Ogólnopolski Wielki Zjazd Nauczycielski w dniach 14, 15, 16, 17 kwietnia MCMXIX w Warszawie*, oprac. W. Kopczewski, Książnica Polska Towarzystwa Nauczycieli Szkół Wyższych, Lwów 1920.
- Sobański J., *Pozaszkolna oświata rolnicza. Studium historyczne*, Wydawnictwo Akademii Rolniczej w Poznaniu, Poznań 1996.
- Solarczyk-Ambrozik E., *Kształcenie ustawiczne w perspektywie globalnej i lokalnej. Między wymogami rynku a indywidualnymi strategiami edukacyjnymi*, Seria: Psychologia i Pedagogika, t. 119, Uniwersytet im. Adama Mickiewicza, Poznań 2004.
- Solarz I., *Wiejski Uniwersytet Orkanowy. Cel i program*, Instytut Oświaty Dorosłych, Warszawa 1937.
- Sprawozdanie z III. Konferencji Oświatowej w Poznaniu dnia 8 i 9 kwietnia r.b.*, „Przegląd Oświatowy”, 1921, 16, 1-6.
- Strojnowski J., *Nasz katolicki Uniwersytet Ludowy a inne*, Miesięcznik Pastorski Płocki, 1937, 9.
- Sutyła J., *Miejsce kształcenia dorosłych w systemie oświatowym II Rzeczypospolitej*, Zakład Narodowy im. Ossolińskich – Wydawnictwo PAN, Wrocław-Warszawa-Kraków-Gdańsk-Łódź 1982.
- Szomburg J., *W kierunku obywatelskiego Pomorza*, Instytut Badań nad Gospodarką Rynkową, Gdańsk 2010.
- Światała I., *Wykłady ludowe. Wykład na Sejmik Oświatowy w Poznaniu – dn. 8 listopada 1910 r.*, „Przegląd Oświatowy”, 1910, 5, 7.
- Tengberg E., *Folkhögskolans uppkomst*, [w:] *Svensk folkhögskola 100 år*, t. 1, Bokfölaget Liber, Uddevalla 1968.
- Uniwersytety chłopskie*, „Przegląd Oświatowy”, 1910, 5, 7.
- Wasylewski S., *Wspomnienia i szkice znad Warty*, oprac. W. Nawrocki, Wydawnictwo Poznańskie, Poznań 1973.
- Wnuk W., *Byłem z wami*, Instytut Wydawniczy PAX, Warszawa 1985.
- Wojciechowski D., *Dwukrotny więzień Mokotowa. Ks. Mieczysław Połoska (1896-1981)*, „Nasz Dziennik”, 4, z 5-6 stycznia 2008 r.
- X.A.L., *Zawsze naprzód!*, „Przegląd Oświatowy”, 1913, 8, 4.